

УДК: 37.048.4:314.6*І.М. Мачуська, м. Київ*

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В УЧНІВ СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті визначено рівень готовності до професійного самовизначення в учнів старшого шкільного віку. Визначено структурні компоненти готовності старшокласників до професійного самовизначення, показники, критерії та рівні сформованості. Проаналізовано результати констатувального етапу педагогічного експерименту.

Ключові слова: професійне самовизначення особистості, процес професійного самовизначення, професійна спрямованість особистості, професійна орієнтація, старший шкільний вік.

Професійне самовизначення особистості – складний і тривалий процес, що охоплює значний період життя. Його ефективність, як правило, визначається ступенем погодженості психологічних можливостей людини зі змістом і вимогами професійної діяльності, а також сформованістю в особистості здатності адаптуватися до соціально-економічних умов, що змінюються, у зв'язку з розвитком своєї професійної кар'єри. Впровадження у старшій школі (10-11 класи) профільного навчання актуалізує проблему підготовки учнів старших класів до вибору напряму подальшої навчальної спеціалізації, яка в оптимальному випадку повинна бути адекватною сфері майбутньої професійної діяльності.

Вихідними для нашого дослідження є положення С. Клімова про психологічні характеристики професійної діяльності та теоретичні основи профорієнтаційної роботи; Б. Федоришина – про системний підхід до професійної орієнтації школярів; Є. Павлютенкова – про теоретичні та практичні проблеми мотивації вибору професії; А. Сухарьової – про психологічні механізми розвитку професійного самовизначення; Б. Шавіра, С.Чистякової – про структуру професійного самовизначення; Н. Пряжнікова – про методи активізації процесу професійного самовизначення учнів; В. Мачуського – про професійне самовизначення старшокласників у позашкільній освіті; О. Мельника, О. Моріна, Л. Гуцан – про профе-

сійне самовизначення учнів старших класів в умовах профільного навчання тощо.

Проте, незважаючи на помітні досягнення у психолого-педагогічному обґрунтуванні проблем професійного самовизначення школярів, мають місце значні труднощі в їх практичній реалізації. Крім того, переважна більшість практичних результатів вже виконаних досліджень є орієнтованою на реалізацію в процесі трудового, профільного та допрофесійного навчання школярів. У той же час педагогічна підтримка різних типів сімей у професійному самовизначенні хлопців старшокласників у зазначених вище дослідженнях практично не розглядається.

Метою статті є аналіз результатів констатувального етапу педагогічного експерименту та визначення рівня готовності до професійного самовизначення учнів старшого шкільного віку.

У своєму дослідженні професійне самовизначення ми розглядаємо як процес розвитку особистості в обраній професійній діяльності, що охоплює значний період її життєвого та трудового шляху. Як складне структурне утворення особистості професійне самовизначення відображає погляд людини на світ, професій, на конкретну професію, її можливості в оточуючому середовищі, а також власні наміри щодо самореалізації в рамках певної трудової діяльності. Вирішальним у професійному самовизначенні є вибір професії в період отримання молодого людиною загальної освіти.

Віковий аспект професійного самовизначення учнів 10-11 класів характеризується як період уточнення соціально-професійного статусу. Результатом процесу професійного самовизначення на цьому етапі є готовність до вибору майбутньої професії, сфери професійної діяльності.

Ми виділяємо такі структурні компоненти готовності учнів старших класів до професійного самовизначення: когнітивний, мотиваційний та практичний.

Когнітивний компонент готовності до професійного самовизначення характеризується такими показниками: наявністю знань щодо індивідуальних особливостей; інформованістю про світ професій; поінформованістю щодо вимог, які ставить професія, що обирається, до індивідуальних характеристик людини.

Мотиваційний компонент визначає ставлення старшокласника до вибору майбутньої професії, а основними показниками його прояву є наявність відповідних професійних інтересів та намірів,

мотивів вибору професії. Мотиваційний компонент має складну динамічну структуру, складові частини котрої певним чином супідрядні, взаємозалежні і взаємообумовлені. У складі мотиваційного компонента, що відбиває зміни в потребнісно-мотиваційній сфері особистості, входять відповідні потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, інтереси, схильності, установки. Формування мотиваційного компонента відбувається у процесі діяльності і виражається у зміні ієрархії структури мотивів, їх абсолютної і відносної значущості, у появі нових і зникненні старих мотивів. Бажаним є домінування мотивів, безпосередньо пов'язаних з процесом і змістом майбутньої професійної діяльності.

Практичний компонент передбачає наявність в учня вміння розробляти особистий професійний план та здійснювати заходи щодо його реалізації. До практичного компоненту готовності до вибору професії часто включають професійно важливі знання, вміння, професійно важливі якості особистості.

Для оцінки ефективності процесу підготовки старшокласників до професійного самовизначення нами використовувалися критерії, які дозволять визначити ступінь їх готовності до вибору професії: когнітивний критерій (здатність до самоаналізу; здатність до аналізу професій наявність профінформаційних знань, адекватна самооцінка); мотиваційний критерій (сформованість ієрархії мотивів вибору професії; наявність стійкого інтересу до певної професії; сформованість професійних намірів); практичний (наявність обґрунтованого особистого професійного плану та здійснення практичних заходів з його реалізації).

З метою інтегрального оцінювання ступеню сформованості готовності учнів до вибору майбутньої професії, на основі запропонованих критеріїв нами визначалися рівні відповідної готовності, які відображають якісну та кількісну характеристики даного особистісного утворення. У нашому дослідженні готовність до вибору професії диференціюється за трьома рівнями – високим, середнім та низьким. Така диференціація робить більш наочною динаміку переходу особистості учня з одного рівня розвитку готовності до вибору професії на інший.

При визначенні рівнів сформованості готовності старшокласників до вибору майбутньої професії використовувалися виділені нами показники (таблиця 1).

Таблиця 1.

**Характеристика рівнів готовності старшокласників
до професійного самовизначення**

Рівень	Особливості прояву
Високий	<p>За когнітивним критерієм: високий рівень здатності до самоаналізу та аналізу професій; володіння інформацією про світ професій та кон'юнктуру ринку праці; адекватна самооцінка.</p> <p>За мотиваційним критерієм: наявність чіткої структури мотивів вибору професії, в ієрархічній структурі яких переважають мотиви, пов'язані з її змістом; чітко виражені професійні інтереси; майбутня професія обрана.</p> <p>За практичним критерієм: існує реалістичний, повний особистий професійний план; реалізуються конкретні заходи по оволодінню майбутньою професією.</p>
Середній	<p>За когнітивним критерієм: середній рівень здатності до самоаналізу та аналізу професій; володіння неповною та несистематизованою інформацією про світ професій та кон'юнктуру ринку праці; незначно завищена або занижена самооцінка.</p> <p>За мотиваційним критерієм: опосередкована мотивація вибору професії; диференціація професійної діяльності за ступенем привабливості; визначення ближньої професійної перспективи (навчальний заклад і т. ін.)</p> <p>За практичним критерієм: існує професійний план на найближчу перспективу, плануються дії з його реалізації</p>
Низький	<p>За когнітивним критерієм: низький рівень здатності до самоаналізу та аналізу професій; відсутність професіографічних знань.</p> <p>За мотиваційним критерієм: переважання мотивів, пов'язаних із зовнішньою привабливістю професії; відсутність професійних інтересів; питання вибору професії особистісно не актуалізовано, вибір професії відбувається під впливом зовнішніх факторів.</p> <p>За практичним критерієм: відсутність особистого професійного плану.</p>

Результати теоретичного дослідження було покладено в основу розробленої нами методики констатувального етапу педагогічного експерименту, який було проведено у 2011 році. При проведенні

експерименту нами використовувалися такі основні методи дослідження: анкетування, бесіди, педагогічні спостереження, вивчення шкільної документації.

Одним із завдань констатувального етапу педагогічного експерименту було виявлення основних факторів, що впливають на вибір учнями майбутньої професії. Результати свідчать про те, що основним чинником впливу на професійне самовизначення є батьки учнів. Проте, вибір професії визначається, як правило, не одним фактором, а їх сукупністю. Крім того, вплив різноманітних факторів на вибір майбутньої професії характеризується певною динамікою, знання якої дозволяє обирати найбільш ефективні форми та методи управління процесом професійного самовизначення в залежності від віку учнів.

Одержані у процесі констатувального експерименту результати, викладені у таблиці 2, свідчать про те, що якщо для учнів 10-х класів найбільшого впливу на вибір професії справляють батьки, однолітки та засоби масової інформації (телебачення, радіо, газети та журнали), то у 11-у класі ієрархія факторів впливу на вибір професії зазнає помітної трансформації. Мінімального, на думку учнів, впливу на процес вибору професії має навчально-виховна робота школи. Гурткова та інші форми педагогічної поза-шкільної роботи із зростанням віку втрачають свій вплив на вибір професії.

Таблиця 2.

**Динаміка рангових показників факторів впливу
на вибір професії**

Фактори впливу на вибір професії	К л а с и	
	10 клас	11 клас
Поради та вплив батьків	I	I
Товариші, знайомі, однолітки	II	II
Вчителі, шкільні психологи	IV	V
Гурткова, позашкільна робота	VI	VII
Засоби масової інформації	III	IV
Література	VII	VI
Поради представників професії	V	III

Прийнявши за критерій суму рангових місць за комбінацією факторів, можна визначити ступінь впливу на вибір майбутньої

професії певної їх групи. При цьому слід виходити з того, що чим менше загальна сума рангових місць комбінації певних факторів, тим більший ступінь їх впливу на вибір професії. Аналіз результатів експерименту, проведеного за методикою М. Дяченко [1], дозволяє вважати, що на вибір професії старшокласниками найбільшого впливу чинять такі комбінації факторів: батьки - однолітки - поради представників професій; батьки - однолітки - засоби масової інформації. Як бачимо, серед провідних факторів впливу на вибір старшокласниками майбутньої професії відсутні педагогічно контрольовані фактори. Якщо раніше досвід роботи за професією набувався в основному у процесі трудового профільного або трудового допрофесійного навчання, в тому числі – у процесі суспільно корисної продуктивної праці, то в умовах згортання цих складових навчально-виховної роботи школи він здобувається здебільшого поза педагогічним контролем.

Вибір майбутньої професії значною мірою залежить і від належності родини учня до певного соціально-професійного прошарку. Результати дослідження показали, що якщо батьки зайняті висококваліфікованою працею, то надбання вищої освіти дітьми в цих сім'ях виступає як певна обов'язкова вимога, яку можна розглядати як самоціль. У родинях працівників фізичної праці така орієнтація не є такою жорсткою. Проте, як правило, батьки прикладають усіх зусиль для того, щоб їх дитина одержала освіту як мінімум не меншу, ніж у них.

Слід зазначити, що вступ до вищого навчального закладу часто розглядається старшокласником як самоціль. Вона дозволяє юнакові самоутвердитися на позиції людини, яка досягла мети, яка не кожному по плечу, і, нарешті, дозволяє потрапити у більш престижну соціальну групу, яка характеризується високим матеріальним та інтелектуальним рівнем. Результати дослідження професійних намірів учнів старших класів відображено у таблиці 3.

Таблиця 3.

Професійні наміри старшокласників (у %)

Наміри	10 клас	11 клас
Працювати по закінченню школи	9,1	6,1
Навчатися у :		
коледжі	1,4	1,9
університеті	72,3	76,3
не визначилися	17,2	12,7

Переважна більшість старшокласників планує по закінченню школи продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Досить цікавими, на нашу думку, є причини, які спонукають старшокласників одержати вищу освіту. Переважну більшість з них важко віднести до соціально значущих, що опосередковано свідчить про тенденцію поширення прагматизму серед сучасної української молоді. До розділу "інше" (таблиця 4) учні віднесли такі фактори, як "принести користь суспільству", "сприяти розвитку національної економіки" тощо. Ці фактори як основну мету одержання вищої освіти назвали лише 3.6% респондентів.

Таблиця 4.

Мета одержання старшокласниками вищої освіти (у %)

Основна мета навчання у ВНЗ	10 клас	11 клас
Стати більш освіченим	10,1	10,0
Одержати диплом про вищу освіту	5,1	5,0
Одержати цікаву роботу	14,2	15,0
Для подальшої кар'єри	20,2	22,0
Продовжити безтурботне життя	4,6	2,4
Відстрочка від армії	1,4	2,1
Перспективи великого заробітку	8,6	11,5
Престижність професії	18,9	14,3
Престижність вищої освіти	10,4	10,4
За вимогою батьків	2,5	2,5
Інше	3,4	4,0
Не визначилися	0,6	0,8

Переважну більшість із причин, які спонукають випускників школи до вступу до вищих навчальних закладів, важко віднести до соціально значущих, що опосередковано свідчить про тенденцію поширення прагматизму серед сучасної української молоді. До розділу "інше" віднесені такі фактори, як "принести користь суспільству", "сприяти розвитку національної економіки", але кількість учнів, які віднесли їх до провідних, сумарно не перевищує 4%.

У своєму дослідженні ми вивчали вибір учнями напрямків навчання у вищих навчальних закладах (таблиця 5), який у певній мірі відображає особливості ставлення учнів щодо груп професій в плані їх престижності та привабливості, тобто відображає зміни у трудових ціннісних орієнтаціях, обумовлених впровадженням ринкової економіки.

Таблиця 5.

Профілі вузів, обраних старшокласниками (у %)

Профіль внз	10 клас	11 клас
Економічний, фінансовий	28,6	23,9
Юридичний	30,2	19,9
Гуманітарний	7,1	14,5
Медичний	7,1	13,0
Технічний	12,2	15,1
Сільськогосподарський	2,1	0,0
Військовий та силових структур	1,0	1,1
Педагогічний	2,5	3,6
Інший	9,2	8,9

Наведені в таблиці дані свідчать про те, що найбільшою популярністю серед старшокласників користуються економічні, юридичні та гуманітарні вищі навчальні заклади. Серед технічних спеціальностей найбільш привабливими вважаються такі, що пов'язані з сучасними та перспективними технологіями (інформатика, обчислювальна та лазерна техніка тощо).

Як ми бачимо, найбільшою популярністю сьогодні користуються професії сфери економіки та юриспруденції, які, на думку опитантів, гарантують одержання у майбутньому стабільно високих прибутків. Як буде показано нижче, професії сфери матеріального виробництва посідають останні місця у ієрархії привабливості професій, при цьому лише 2,5 % респондентів збираються по закінченню школи працювати або здобувати професію в сфері матеріального виробництва. Якщо брати до уваги старшокласників, які збираються навчатися у технічних вузах, то ми одержимо лише менше за 17 % опитантів, зорієнтованих на сферу матеріального виробництва, що повністю не відповідає стану та тенденціям розвитку економіки країни.

Слід зазначити, що оцінка старшокласниками привабливості професій часто зовсім не співпадає з оцінкою їх соціальної значущості. Тут ми маємо картину з точністю до навпаки у порівнянні з оцінкою привабливості та престижності професій, що виражається у виборі напряду одержання вищої освіти. Особливо чітко ця різниця проявляється при оцінці значущості робітничих професій (друге рангове місце при оцінці соціальної значущості та останнє рангове місце при оцінці привабливості).

Таблиця 6.

**Оцінка старшокласниками соціальної
значущості професій (у %)**

Група професій	10 клас	11 клас	Ранг
Освіта, охорона здоров'я	46,7	68,2	I
Культура	4,8	4,7	VI
ІТР, наука	22,9	31,8	III
Робочі та селяни	29,5	22,4	II
Силкові структури	6,7	12,9	IV
Керівники всіх рівнів	1,0	1,2	VIII
Торгівля, сфера обслуговування	6,7	1,2	VII
Підприємці	14,3	10,6	V

Таким чином, реалії сьогодення змушують школярів зупиняти свій вибір на професіях, які мають не стільки соціальну значущість та відповідають нахилам та уподобанням учнів, скільки відображають уявлення молоді щодо ціннісних орієнтацій, які панують у суспільстві.

У процесі констатувального експерименту ми вивчали особливості прояву старшокласниками мотивів вибору майбутньої професії, які розвиваються під впливом сукупності багатьох як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Вивчення провідних груп мотивів за допомогою методики Є. Павлютенкова [4] показало, що ієрархічну структуру мотивів вибору професії очолюють матеріальні, престижні та утилітарні, а замикають – моральні та соціальні.

Дослідження рівня вихованості в учнів старших класів професійних інтересів, яке здійснювалося за методикою "ОДАНИ-2", свідчить про те, що для переважної більшості респондентів (понад 50 % вибірки) притаманним є низький рівень їх розвитку.

Відсутність у більшості середніх загальноосвітніх шкіл систематизованої роботи з професійної інформації та професійної консультації обумовлюють незадовільний рівень поінформованості як щодо особливостей власної особистості, так і світу сучасних професій. Переважна більшість опитаних учнів не володіє знаннями про психічні процеси та якості особистості, складні психічні утворення особистості тощо.

Відсутність в учнів систематизованих знань щодо властивостей своєї особистості, тобто формування образу "Я" та ознайомленні із світом професій, негативно впливає на здатність випускників шкіл до самоаналізу та аналізу професій, як одних з вирішальних складових процесу прийняття рішення про обґрунтований вибір майбутньої

професії. Вивчення цих складових готовності до професійного самовизначення свідчить про те, що для переважної більшості старшокласників, задіяних у констатувальному експерименті, притаманним є низький розвиток як здатності до самоаналізу (понад 74 % опитаних), так і здатності до аналізу професій (понад 75 % опитаних).

Відсутність систематизованих знань щодо якостей особистості та складних психічних утворень, професійно важливих знань та умінь негативно впливає на самооцінку учнів щодо можливостей оволодіння певною професією. Як правило, вона є завищеною та заниженою. Адекватна самооцінка учнів щодо перспектив оволодіння обраною професією є притаманною менше, ніж для 10% старшокласників, задіяних у педагогічному експерименті на його констатувальному етапі.

Аналіз рівня сформованості особистих професійних планів засвідчив про наявність у переважній більшості опитаних лише найближчих професійних перспектив (вибір подальшої форми оволодіння професією – навчання у професійно-технічному училищі або вищому навчальному закладі, праця по закінченню школи і т. ін.). При цьому для більшості старшокласників була притаманна невідзначеність щодо майбутньої професії, визначення лише її напрямку без конкретизації спеціальності, неоднозначність вибору тощо. Слід зазначити, що чітку спрямованість старшокласників на надбання якоїсь єдиної професії не завжди варто розглядати як однозначно позитивне явище. Наявність резервних професійних планів дозволяє випускникові більш об'єктивно оцінити свої можливості та легше переносити певні невдачі при реалізації своїх намірів, не вважати вищу освіту єдиним шляхом надбання майбутньої професії.

В цілому можна зауважити, що професійне самовизначення сучасних старшокласників не є адекватним об'єктивним потребам та перспективам економічного розвитку суспільства і не відповідає навчальним можливостям та здібностям певної частки учнівської молоді. Однією з причин такого становища можна вважати згортання трудової підготовки школярів, частиною якого була профорієнтаційна роботи з ними. Як на наш погляд, практика здійснення профорієнтаційної роботи з учнями у процесі їх трудової підготовки не можна вважати прийнятною для сучасної школи. По-перше, трудове навчання в основному орієнтується на підготовку учнів до праці у сфері матеріального виробництва за робітничими професіями, що не відповідає тенденціям розвитку вітчизняної економіки. По-друге, прийняття профорієнтації як складової лише трудової підготовки автоматично ставить її поза навчально-виховним процесом значної

кількості шкіл, в яких трудове, трудове профільне та трудове допрофесійне навчання не здійснюється. По-третє, широке впровадження профільного навчання у старшій школі потребує здійснення комплексу заходів профорієнтаційного характеру, оскільки профіль навчальної спеціалізації можна розглядати як попередній вибір напряму майбутньої професійної діяльності.

Література

1. Дяченко Н. Н. Профессиональная ориентация и вовлечение молодежи в систему профессионально-технического образования / Н. Н. Дяченко. - М. : Высш. школа, 1971. - 232 с.
2. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.
3. Мельник О. В. Підготовка старшокласників до самостійного вибору майбутньої професії в процесі профільного трудового навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О. В. Мельник. - К., 2003. - 20 с.
4. Павлютенков Є. М. Управление профессиональной ориентацией в общеобразовательной школе / Є. М. Павлютенков. – Владивосток : изд-во Дальневост. ин-та, 1990. – 176 с.
5. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П. А. Шавир. - М. : Педагогика, 1981. - 96 с.

В статье определено уровень готовности к профессиональному самоопределению у учащихся старшего школьного возраста. Определены структурные компоненты готовности старшеклассников к профессиональному самоопределению, показатели, критерии и уровни сформированности. Проанализированы результаты констатирующего этапа педагогического эксперимента.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение личности, процесс профессионального самоопределения, профессиональная направленность личности, профессиональная ориентация, старший школьный возраст.

The paper has analyzed the level of readiness for professional self-determination of the students of senior school age. Defined structural components of the readiness of the high school students for professional self-determination, indicators, criteria and levels of formed. Analyzed the results of establishing phase of the pedagogical experiment.

Key words: professional self-determination of personality, process of professional self-determination, professional orientation of personality, professional orientation, senior school age.